

10. **Постернак, О. О.** Гірничопромишлова буржуазія Півдня Росії в революції 1905–1907 рр. [Текст] / О. О. Постернак // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України, 2011. – Вип. XIX. – С. 73–86.
11. **Трубецької, Е.** Над разбитым корытом [Текст] / Е. Трубецької // Русская мысль. – 1911. – № 2. – С. 190–194.
12. **Фенин, А. И.** Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 г.г.) [Текст] / А. И. Фенин. – Прага: Рус. ин-т в Праге, 1938. – 177 с.
13. **Шелохаев, В. В.** Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. [Текст] / В. В. Шелохаев. – М.: Наука, 1983. – 328 с.

Надійшла до редкол.: 01.12.2015

УДК 94:329 (477+470) «1905/1907»

І. М. Ковальська-Павелко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПИТАННЯ У ПРОГРАМАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ ст.

На основі аналізу програмних положень охарактеризовано соціально-економічну стратегію політичних партій, що діяли на території Наддніпрянської України на початку ХХ ст., зокрема ставлення до робочого та аграрного питань.

Ключові слова: робітниче питання, аграрне питання, УСДРП, УПСР, УНП, УДП, УРП, УДРП.

На основе анализа программных положений охарактеризована социально-экономическая стратегия политических партий, действующих на территории Надднепрянской Украины в начале ХХ в., в частности отношение к рабочему и аграрному вопросам.

Ключевые слова: рабочий вопрос, аграрный вопрос, УСДРП, УПСР, УНП, УДП, УРП, УДРП.

Для початку ХХ ст. у Російській імперії характерно організаційне оформлення українського національно-визвольного руху, що сприяв утворенню перших українських політичних партій, які відіграли вирішальну роль у національному самоутвердженні українців, стали могутнім фактором політичної структуризації українського суспільства. Їх виникнення і становлення були важливою ознакою модернізації громадського життя, його еволюції в напрямку європейських демократичних тенденцій. Тому

не дивно, що історія перших українських партій у Російській імперії викликає значний інтерес у сучасних істориків.

Чільне місце в доктринальних засадах перших українських політичних партій посіли проблеми соціально-економічного розвитку і становища робітників і селян. Виділення цих питань у програмах початку ХХ ст. обумовлено тим, що, по-перше, орієнтація лише на національні проблеми та процес державотворення значно звужувала соціальну основу партій; по-друге, в Наддніпрянській Україні як частині Російської імперії гострим залишалося питання землі, тому обіцянка вирішити його була безумовною ознакою розширення соціальної основи й оминати його було неможливо; по-третє, питання становища робітників було надактуальним для українських промислових регіонів.

Наукову літературу із зазначеної проблеми умовно можна поділити на дві основні групи. Перша група – праці загального характеру, в яких висвітлено історію однієї чи декількох політичних партій, що діяли на території Наддніпрянської України; друга група – наукові публікації, які розкривають той чи інший період в історії партій або мають проблемний характер, пов'язані з партійним життям, і в яких розглянуто в загальному контексті ідеологію тієї чи іншої партії. До першої групи належать наукові праці різних періодів таких учених, як Й. Гермайзе, О. Голобуцький, Т. Гунчак, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, І. Калмакан, Г. Касьянов, І. Курас, А. Павко, В. Сарбей та ін. До другої групи належать праці, в яких досліджують той чи інший аспект діяльності українських політичних партій (Н. Асонова, В. Борисенко, О. Власенко, О. Голобуцький, В. Голоченко, В. Доморослий, С. Донченко, В. Дубінський, В. Журавський, М. Кармазіна, Г. Касьянов, В. Кулик, Ф. Лось, П. Мірчук, В. Мойсієнко, В. Панібудьласка, В. Стрілець, С. Телешун, П. Феденко, О. Федьков, П. Шморгун, В. Яремчук та ін.). Окремо варто виділити праці, присвячені політичним персоналіям того часу, де автори значну увагу зосереджували на ставленні конкретного політика до ідей державності, національних і соціально-економічних проблем (Д. Дорошенко, С. Лінецький та ін.).

Мета дослідження – на основі аналізу програмних положень партій, що діяли на території Наддніпрянської України на початку ХХ ст., охарактеризувати їх соціально-економічну стратегію, зокрема ставлення до робочого та аграрного питань.

Більшість політичних партій, що діяли на території Наддніпрянської України на початку ХХ ст., були соціалістичного спрямування, тому принципово їхні соціально-економічні вимоги мало чим відрізнялися.

Так, економічні пропозиції УСДРП, трансформованої в соціалістичну партію після значних відшарувань від РУП, зведено до кількох основних позицій: розробки положень, важливих для забезпечення охорони праці на підприємствах; надання обіцянок селянству на задоволення їх земельних претензій; скасування станових та інших несправедливо встановлених привілеїв.

Основні вимоги, висунуті у програмі УСДРП, – це встановлення максимального 8-годинного робочого дня, скорочення часу роботи для дітей і жінок. Також планували запровадити мінімум заробітної плати. Важливий пункт програми – обумовлення державного страхування робітників від старості, інвалідності й нещасних випадків. Для цього передбачено спеціальне оподаткування підприємців для утворення страхового капіталу. До вищенаведених вимог також можна додати пропозицію безоплатної медичної допомоги від підприємців та збереження повного заробітку під час хвороби. Цікавою особливістю було те, що на органи самоврядування поклали функції створення бірж праці для посередництва під час найму робітників.

Також важливим пунктом програми УСДРП, який передбачали всі соціалістичні партії, була передача всіх земель (казенних, удільних, кабінетних, монастирських, церковних, великих приватних землеволодінь) крайовим автономним одиницям. Обіцяли знищення всіх пережитків кріпацтва в аграрних відносинах, знищення законів, які обмежували право селян вільно розпоряджатися своєю землею.

В аграрному питанні УСДРП прийняла платформу муніципалізації землі, висуваючи вимогу конфіскації удільних, церковних і монастирських земель та передачі їх у власність місцевих або крайових самоуправлінь. Питання про конфіскацію поміщицьких земель узагалі не ставили. У роки Першої російської революції, коли Україна була охоплена аграрним рухом, УСДРП негативно ставилась до стихійних селянських виступів і закликала спрямувати агітаційно-пропагандистську роботу на те, щоб переконати селян у необхідності організованої і планомірної боротьби за соціалістичний лад. Його проголошували для робітників і селян як єдиний шлях виходу з теперішнього пригніченого становища [4, с. 338–342].

Програмі УСДРП були притаманні ідеї національного звільнення та муніципалізації землі. Питання про конфіскацію поміщицьких земель УСДРП спочатку не ставила. Більше того, українські соціал-демократи охарактеризували початок селянського руху як намагання повернути колесо історії назад до панування дрібної власності. Тому вони закликали не підтримувати селянський рух, а всі сили докласти до того, щоб відвернути селян від стихійних виступів.

Посилюючи свій вплив на українське селянство, інша соціалістична партія – «Спілка» – вимагала негайної конфіскації землі в поміщиків. Вона досить успішно конкурувала з УСДРП в організації селянських виступів. Спілка припинила своє існування в 1907 р. [2, с. 41].

Ще одна партія соціалістичного спрямування, УПСР, виступала за націоналізацію всіх тих галузей законодавства, які обслуговують «найпекучіші життєві потреби людності» [1, с. 19]. У програмних пунктах, прийнятих на своєму організаційному з'їзді, що відбувся в 1907 р., українські есери проголошували усупільнення знарядь і засобів виробництва,

власність і все господарство. Детального відображення у програмі есерів знайшли питання, пов'язані з охороною праці, розміром робочого дня, соціальним страхуванням, установленням бірж праці.

Окремим пунктом у програмі звучить питання оподаткування. Передбачали скасування протекційного мита і взагалі всіх податків, що «лягають тягарем на працюючий клас» [1, с. 22]. Також ставили питання запровадження поступового податку від доходів і спадщин.

Щодо земельної проблеми, то програма УПСР не мала значної відмінності від соціалістичних програм інших партій. «Всі землі на Україні переходять без викупу в користування всього трудового народу» [1, с. 21]. Тобто проголошували «соціалізацію» землі: земля повинна була бути вилучена з ринкового обігу й стати загальнонародним надбанням. Право розпоряджатися землею одержували селянські громади, які повинні були зрівняльно розподіляти її «по їдцях», тобто за кількістю робочих рук.

Партія радикально-націоналістичного спрямування УНП основою добробуту Української держави вважала середнє і дрібне «хліборобське» господарство, продуктивність якого спиралася, відповідно, на середню та дрібну земельну власність. Тому метою діяльності партії було захищати дрібну та середню земельну власність, намагатися скасувати велику земельну власність. «Не поділяємо тих думок, що селянин-хлібороб власник мусить збанкрутуватись, позбутись свого ґрунту, обернутись в сільсько-го пролетаря-наймита, який заробляє собі на життя, роблячи в панських економіях» [8, с. 25].

Варто зауважити, що окреслення сфери впливу держави як політичного інституту у програмі УНП відбувалось через визначення галузі життя, куди держава не повинна втручатись, указівками того, чим вона не володіє. Перш за все, наголошуючи на необхідності націоналізації землі, у програмі зауважено, що остання не «удержавлюється», а переходить у власність народу, націй, а не держави. Якщо в державі є панівна нація, то вона володіє всією «своею» землею, яку «оселяє», і землею, на якій живуть нації підвладні. Якщо ж націоналізацію провести в однонаціональній державі, але де є «нижчі» й «вищі» класи, яким завжди належить державна влада і які становлять уряд, то в таких умовах націоналізація набуде форми простого переходу землі з рук земельних власників до держави, в казну, де нею знову розпоряджатимуться «вищі» класи. Тому націоналізацію землі можна проводити тільки в «чисто демократичній, з повним правовим і економічним рівенством однонаціональній державі» [7, с. 18].

УНП виступала за 8-годинний робочий день, скорочення його на шкідливих виробництвах, а також для підлітків 16–18 років; заборону праці дітей за наймом; охорону праці вагітних жінок. УНП напружувала низку пропозицій, спрямованих на поліпшення санітарно-гігієнічних умов і безпеки праці, запровадження пенсійного забезпечення інвалідів,

створення незалежного від робітників та підприємців інспекторату. Також шляхом розвитку державного й кооперативного кредиту передбачали досягати піднесення національної промисловості й торгівлі.

УДП за своїми політичними та соціально-економічними програмними засадами може бути охарактеризована як ліберальна партія – і в цьому розрізі вона була близькою до загальноросійської партії кадетів. Саме тому її часто визначають як «українські кадети». Спільне в російських і українських лібералів те, що зміни в суспільстві передбачали проводити еволюційним шляхом, за допомогою реформ. У сфері економічного життя УДП визнавала необхідність зосередження всієї фінансової й економічної політики в межах території України, введення прогресивного податкового податку, знищення посередніх податків на предмети першої необхідності, забезпечення осіб, нездатних до праці за віком чи станом здоров'я, засобами для життя.

УДП відстоювала «введення детально розробленого законодавства для забезпечення нормального становища пролетаріату як сільськогосподарського, так і промислового та з метою гарантії його від експлуатації встановити тривалість робочого дня, засоби до збереження здоров'я робітників у зв'язку з їх статтю та віком, забезпечити їх від інвалідності, винагороди працюючим за всякі втрати, заподіяні їм під час роботи на підприємстві тощо» [8, с. 272].

В аграрному питанні пріоритетними для УДП були проблеми малоземельних селян, аграрного перенаселення, високої орендної плати та цін на землю, а також значного податкового тиску. Так, у зверненні УДП «Чого нам треба домагатися? (Лист до селян)» зазначалося: «Тільки на словах вони перестали бути кріпаками, а справді вони і досі не мають, бо землі мало. Ті нещасні наділи, які дано, як виходили на волю, здрибнили, бо народу більше стало, от і роблять люди на чужій землі, більшу частину праці своєї віддають на пана-поміщика... Земля дорога, за десятину оренди платили великі гроші..., а тут ще й податки давай правительству» [3, арк. 1а].

Земельне питання УДП пропонувала вирішити за рахунок поступового викупу земель у власність краю (України). Після цього земельні угіддя мали передавати в користування за плату окремим особам і організаціям, які займаються землеробством. У згаданому зверненні із цього приводу зазначено: «Землю панську і других богатирів треба викупити із-за допомоги народнього банку і перевести теж у власність краю з тою метою, щоб і цю землю, як і казенну, роздавать хліборобам в оренду... Краще б, якби сейм постановив і народ згодився на те, щоб уся земля (крім садивною) не належала нікому, щоб ніхто не купував і не продавав землю, щоб вона вся була власністю краю» [3, арк. 1б]. Тобто основною формою власності на землю ставала власність органів місцевого самоврядування (комунальна власність), джерелами формування якої ставали приватновлас-

ницькі, казенні, монастирські землі, які передавали місцевим органам самоврядування за викуп.

Ключовим у цьому питанні є розподіл землі. Так, повернення монастирських, церковних, казенних та удільних земель у власність краю, «щоб роздавати їх хліборобам в довгострокову оренду по малій ціні, і не багато в одні руки (скільки може обробити одна сім'я)» [3, арк. 15]. До того ж підкреслювали, що громадські землі надають в оренду, насамперед, безземельним селянам. Отже, законодавчим шляхом пропонували розв'язати суперечність, коли держава викувала землю у приватних власників, а вони мали право купувати землю тільки за умови відповідності її розміру трудовій нормі. Звертали також увагу і на те, що регулювати орендне право слід відповідно до «місцевих природних умов».

У програмних документах УДП була також вимога націоналізації землі, яку вони розглядали в тому розумінні, «що земля належить нації, всьому народові і нікому в окремоті, розпоряджатись нею парламент або сейм [не може]» [3, арк. 17]. Таким чином, націоналізація землі передбачала передачу її органам місцевого самоврядування, а на всеукраїнському рівні – сейму. Разом із тим УДП розуміла, що аграрні перетворення – це справа не одного дня. Вона заявляла: «Націоналізувати землю се б то повернути її у власність держави, або краю не можна відразу всю цілком, бо на се потрібна згода народу і велика сила грошей» [3, арк. 17]. Тобто передбачали проведення націоналізації за допомогою викупу. Право власності приватних власників порушували в інтересах усього суспільства, хоча вони й отримували грошову винагороду.

Українська радикальна партія, організована наприкінці 1904 р. з частини представників УДП, висунула гасла подолання нерівності у правах на засоби виробництва, ліквідації умов для експлуатації, установлення 8-годинного робочого дня для дорослих і 6-годинного – для підлітків 14–18 років, заборони дитячої праці, понаднормових робіт, обмеження нічної та жіночої праці (зокрема, вагітних жінок), надання перед- і післяпологових відпусток; повного відшкодування роботодавцем утрати працездатності чи каліцтва на виробництві; безплатної медичної допомоги від власників підприємств у разі хвороби; соціального страхування від нещасних випадків; незалежного контролю фабричної інспекції за санітарно-гігієнічними умовами праці; юридичної відповідальності підприємців за недотримання законів про охорону праці.

У аграрному питанні принципово важливим було розв'язання проблеми поділу приватновласницьких земель. Зокрема, у програмі УРП зазначали: «Коштом краєвим, округу чи громадським вилучено примусово всі землі приватних власників» [9, арк. 135г]. Отже, поміщицькі, селянські та інші приватні земельні володіння повинні перейти у власність органів місцевого самоврядування шляхом викупу. Тобто основною формою власності на землю є комунальна власність (органів місцевого самовряду-

вання), джерелами формування якої були державні та церковні землі, що переходили до її фонду, і приватновласницькі землі, які мали бути примусово викуплені.

У програмних документах УРП пропонували встановити орендні відносини в питанні використання землі. Так, партія виступала за ухвалення закону, на основі якого «створюється орендове (посесійне) право, що забезпечувало б орендареві-хліборобові результати поліпшення і ненадмірну орендну плату; посередницькі бюро мають регулювати сю плату на користь хліборобам і розбирати спори між господарями й орендарями» [9, арк. 135]. Таким чином, УРП пропонувала платне використання землі, а всі суперечки щодо оренди землі слід вирішувати у правовий спосіб. Інші ж хлібороби отримували право викупити в приватну власність землю (щоправда, не більше встановленої норми) і право «вільно порядкувати своєю землею, відділивши її від громадської» [9, арк. 135], за що мали сплачувати податки державі.

Вагоме місце у розв'язанні проблем селян УРП приділяла сільськогосподарській освіті. Один із засновників партії Б. Грінченко (Л. Яворенко) стверджував: «Земля у нас родюча, а як добре навчитися її порати, то зробиться вдсятеро родючіша, буде хліба стільки, що й на хліборобів стане» [10, с. 9]. Для виконання цього завдання він пропонував «позаводити такі школи, де можна було би навчитися добре господарювати і дурно учити по тих школах хліборобів» [10, с. 12]. Щоб поширити сільськогосподарську освіту треба створювати «показові господарства», у яких «хлібороби приклад брали би, та за їх прикладом і собі вчилися би так господарювати» [10, с. 12].

У Платформі УРП підтримано ідею розвитку кооперативних підприємств: «Край підтримує велике товариське використання землі» [5, с. 5–6]. УРП допускала використання найманої праці в сільському господарстві за умов дієвого захисту прав найманих робітників. Б. Грінченко (Л. Яворенко) так обґрунтовував цю ідею: «Поки є найми, треба позаводити закони про наймитів-хліборобів, щоб вони мали добру плату, добрий харч, путящі квартири, не робили через силу та щоб господарі їх не кривдили» [10, с. 12]. У Платформі УРП пропонували прийняти закони, які б регулювали такі питання, як 8-годинний робочий день, установлення мінімуму заробітної плати, відшкодування робітникам від хазяїв, страхування робітників тощо. Стверджували, що трудове законодавство мають застосовувати «і до наймитів-хліборобів з одмінами, яких вимагає характер хліборобської праці» [7, с. 50].

Українська демократично-радикальна партія, у яку наприкінці 1905 р. об'єдналися УДП і УРП, виступала проти будь-якої експлуатації, від кого б вона не походила: чи від людини, громади, краю, чи держави і вважала, що «соціалістичний лад, до якого прямує людськість, найкраще забезпечить інтереси людей; через те земля зі всіма її багатствами, всі

фабрики, заводи, робітні і всі способи й знаряддя до праці з часом повинні стати спільною народною власністю. Тим і економічну програму Партія виставляє таку, яка веде людськість до здійснення сього ладу» [8, с. 147].

У робітничому питанні у програмі УДРП ставили вимоги до 8-годинного робочого дня та прийняття законів, які б забороняли використовувати працю жінок та дітей на шкідливому виробництві й у нічну зміну, а також передбачали соціальний захист робітників.

Аграрні питання програми УДРП практично повністю збігалися з положеннями Платформи УРП. УДРП відстоювала думку про те, що землю треба націоналізувати, тому домогалася, щоб усі землі державні (казенні), удільні, монастирські й церковні стали крайовим земельним фондом під підпорядкуванням самоврядних громад чи округ, і той фонд використовували б для потреб хліборобів, причому першими з крайового земельного фонду мали користуватися безземельні або малоземельні.

УДРП брала на себе зобов'язання зробити «населення, що обробляє землю власною працею», основою сільського господарства й боротися за збільшення земельного фонду, який перебував у розпорядженні селян. УДРП обіцяла наділити селян, які мали потребу в землі, додатковими наділами, згідно з місцевими звичаями землеволодіння і землекористування, тобто не на правах приватної власності, а особистого чи громадського володіння. Проте положення УРП про тимчасову заборону купівлі землі у приватну власність понад установлену українським сеймом норму, про необхідність прийняття установ, згідно з якими селянин вільно користувався б своєю землею, відокремивши її від громадської, та про землевпорядкування, щоб ліквідувати черезсмузжя за рахунок краю не потрапили у програму УДРП [6, с. 194]. Натомість партія порушила питання про введення безпосереднього прогресивного податку лише на прибуток і вимагала організації доступного для всіх верств населення кредиту [6, с. 195].

Незважаючи на досить детально опрацьовані положення про соціальний захист трудящих, вони здебільшого мали декларативний характер, оскільки не були підкріплені дійовими механізмами для їх реалізації. Для повсякденної, копіткої роботи з розв'язання поточних проблем і суперечностей, що виникали між найманими працівниками та підприємцями, потрібні були інші, неполітичні інституції корпоративного характеру, тобто професійні спілки.

Таким чином, у програмних положеннях лівих партій переважали: у робочому питанні – установлення 8-годинного робочого дня, соціальне страхування, обмеження жіночої та дитячої праці, активна діяльність профспілок; в аграрному питанні – скасування приватної власності на землю; соціалізація землі (передача її общині без права купівлі-продажу) без будь-якого викупу колишніми власниками; зрівняльний принцип розподілу землі між селянами.

Розроблені в європейському ліберально-демократичному й соціал-демократичному рухах положення щодо вирішення соціально-економічних питань взяли за основу теоретики й укладачі програм націонал-ліберальних партій. Це стосується вирішення соціального, робітничого й аграрного питань. Як і інші українські партії, УДП, УРП і УДРП пропонували запровадити 8-годинний робочий день, заборонити працю неповнолітніх на важких роботах, надати на виробництві пільги жінкам, вирішити в інтересах працюючого селянства аграрне питання та ін. Єдиною відмінністю від інших партій залишався спосіб досягнення цих та інших соціально-економічних завдань – еволюційний, реформістський.

Бібліографічні посилання

1. Багатопартійна українська держава на поч. ХХ ст.: програмні документи перших українських політичних партій [Текст] / упоряд. В. Журавський. – К.: Пошук, 1992. – 96 с.
2. **Гунчак, Т.** Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії [Текст] / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
3. Государственный архив Российской Федерации [Текст]. – Ф. 1741. – Оп. 2. – Д. 5589. – Л. 1а, 15, 16, 17.
4. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник [Текст]: у 2 ч. / упоряд. І. О. Кресіна (кер.), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вищ. шк., 1997. – Ч. 1. – 583 с.
5. Платформа Української Радикальної партії [Текст]. – Л.: [б.в.], 1905. – 16 с.
6. Програма Української Демократично-Радикальної партії [Текст] // Літ.-наук. вісн. – 1906. – Т. ХХХІV. – Кн. ІV. – С. 194–199.
7. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. [Текст] / упоряд. О. Федьков. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ упр. по пресі, 1991. – 82 с.
8. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали [Текст]: у 3 т. / упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – К.: Сучасність, 1983. – Т. 1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – 544 с.
9. Центральний державний архів України (м. Київ) [Текст]. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1049. – Арк. 135, 135 г.
10. **Яворенко, Л.** Якого ладу нам треба? [Текст] / Л. Яворенко. – Л.: Вид. Української радикальної партії, 1905. – 48 с.

Надійшла до редкол.: 24.01.2016